

DEÁK-SÁROSI LÁSZLÓ Jégzajlás és sortűz 1956-ban

A Négyen az árban című filmről

1961-ben meglehetősen nagy költségvetésű (ötmillió forint) ifjúsági filmet forgattak az 1956 márciusában bekövetkezett hatalmas, jégzajlásos dunai árvízről, a sajtó élénk érdeklődésétől kísérve. A beszámolókat, interjúkat, kritikákat végigolvasva feltűnhet, hogy senki sem asszociált a népfelkelésre és forradalomra. Igaz, még csak öt év telt el a forradalmi események óta, és 1989-ig tabu volt 1956-ról ilyen minőségben beszélni. Ugyanakkor a *Négyen az árban* az 1956-os forradalmi események allegóriájának tekinthető.

Örsi Ferenc író, forgatókönyvíró több regényt, drámát, forgatókönyvet írt. Indulása az 1956 utáni évekre tehető, hiszen előtte mindössze egyetlen műve jelent meg, a *Testvértüzek* (1955). Örsi Ferencet a népfelkelés és forradalom leverése olyan mélyen érintette, hogy a családi emlékezet szerint többször kijelentette: minden művének 1956-ról és annak igazságáról kell szólnia. Ez költői túlzás, hiszen később különböző tematikájú műveket írt. A közösségi igazság keresése azonban minden drámájára, írására jellemző. Örsi Ferenc legismertebb műve *A Tenkes kapitánya* (1963) című televíziós kalandfilmsorozat forgatókönyve és a belőle készült ifjúsági regénye (1967). *A Tenkes kapitányára* igaz a fenti állítása, hiszen a Rákóczi-szabadságharc idején játszódik, és nem volt nehéz 1963-ban a közelmúlt tanulságait összevetni a XVIII. század eleji nemzeti felszabadító harcokkal, a mozgalommal.

Örsi Ferenc a Film, színház, muzsika 1960. december 9-i számában említi, hogy 1956 márciusában a pécsi rádió riportereként maga is részt vett a háromhetes árvízvédelmi és mentési munkálatokban. A riportanyagai alapján írt egy ifjúsági regényt, és abból a *Négyen az árban* forgatókönyvét. Örsi Ferenc riporterként pontosan kívánta dokumentálni az árvízi eseményeket, és élt benne egy, a rokonainak kimondott szándék, hogy keresse és képviselje 1956 igazságát, ugyanakkor nem tudott elszakadni eléggé riporterként a természeti csapástól, amelyet megírt forgatókönyvként és kisregényként. Az 1956-os év pusztá említése is utalás lehetett a forradalmi esemé-

nyekre, mégis védhető volt az árvízről beszélni, hiszen természeti katasztrófa lévén, nem vádolhatta senki az alkotókat politikai megnyilvánulással. A film dokumentarista, ezt több kritikus a kiemeli, és szinte mindenki hozzáteszi, hogy ez részben a drámaiság rovására ment. Nagyon meggyőzőek, hatásosak, megindítóak az árvízi pusztítás, a menekülés képsorai, de többet lehetett volna foglalkozni a belső konfliktusokkal, a szereplők jellemével, hogy miképp viszonyulnak a természeti veszélyekhez és egymáshoz. A jelenetek egy részét eredeti helyszíneken forgatták, így például Szekszárdon. A város a Duna közelsége miatt ténylegesen is megtapasztalhatta öt évvel korábban a természet, a víz és a jég pusztító erejét.

A rendező Révész György ugyancsak érdekelt lehetett abban, hogy többet mutasson vagy sugalljon egy természeti katasztrófából és a pártállami elvárásoknak megfelelő ideológiát részben felvállaló ifjúsági történetből. Révész György 1950-ben végzett a Színház- és Filmművészeti Főiskolán, így pályakezdő korában forgatókönyvíróként és rendezőként közreműködött néhány ideologikus munkaverseny- és szabotázsfilm elkészítésében. 1952-ben rendezte a *2x2 néha 5*, kissé régi stílusú, ezzel együtt nagy sikerű zenés vígjátékot. 1957-ben pedig Gábor Miklós és Ruttkai Éva főszereplésével készített egy ugyancsak nagy sikerű filmet 1956-ról. Az *Éjfélkor* azért is érdekes, mert egészen a rendszerváltásig nem beszéltek ilyen nyíltan és pontosan a forradalmi események tényeiről. A tiltott kifejezéseket, mint a „népfelkelés” vagy „forradalom” a film és a szereplők nem mondják ki, de a két főszereplő sorsán keresztül láthatóvá válik az a törésvonal, amely az emberek jogos elégedetlenségét jelentette a rendszerrel szemben: bezárt-ság, osztályidegenként való megbélyegzés stb.

Révész György 1959-ben rendezte *A megfelelő ember* című politikai-közéleti szatírát. Bátor tett volt, mert 1957-ben egy hasonlót, *A nagyrozsdási eset* (rendezte: Kalmár László) címűt betiltották. *A megfelelő ember* több dramaturgiai és képi elemet tekintve követi a korábbi filmet. Révész műve nem annyira szókimondó, mint a huszonhét évig dobozban maradt elődje, de meglátásom szerint nyíltan nevezhető a kor viszonyai között. 1956 és 1962 között felkeményedett a diktatúra, hiszen akkor történtek a forradalom utáni megtorlások, bebörtönzések, kivégzések. 1957-ig viszont enyhébb, megengedőbb volt a kultúrpolitika, hiszen ekkor még a vezetésben is némi zavarodottság uralkodott: például el akart határolódni Rákosi ide-

A nagy költségvetésű katasztrófafilm élethű, vízbe épített díszletei

jétől. 1962-ben pedig már kezdődött az enyhülés amnesztiákkal, kulturális engedményekkel.

A megfelelő ember történetében, elbeszélés módjában érzékelhető a zavar, hiszen az ábrázolt problémákat minden lehetséges eszközzel tompítani is kellett, nehogy az akkori jelenre vonatkoztassák őket a hivatalosságok; a nézők viszont értsék a rejtett utalásokat. Ez a film több elemét tekintve mintha 1945 előtt játszódna, mert például a „nexus-luxus” jelszavakkal csapják be a titkos karrieriskolába iratkozottakat. A filmet még így is remekműnek tartom a rendezői fogások, az akkori jelenre történő közvetett utalások és a színészi teljesítmények miatt.

A *Négyen az árban* című filmben ugyanígy érezhető némi zavar, sőt szándékos ködösítés, akárcsak a rendező korábbi, 1957-es filmjében, de még így is örvendetes, hogy elkészült. Az egyik utalás az évszám. Mint korábban írtam: 1989-ig már az 1956-os év említése is cenzurális reakciót válthatott ki. A valódi árvíz viszont akkor történt, és így a témaválasztás szabadsága érv lehetett mellette. A pártállam részéről viszont aggodalomra adhattak volna okot a tömegjelenetek. Az árvíz és a jégzajlás ugyancsak. A tömegek és a természeti elemek mozgása könnyen összekapcsolható egymással. A párhuzamos montázs közvetlen alkalmazásáról a rendező ezúttal ugyan lemondott, azonban az asszociáció így is létrejöhet. Nem szükséges olyan direkt képi és fogalmi kapcsolás, mint például Vsevolod Pudovkin *Anyá* (1926) című filmjében, amelyben a lázadó embereket a jégzajlással felváltva szerkesztette képi és dramaturgiai sorozattá.

Melyek a szándékos kompromisszumok és a direkt vagy öntudatlan ködösítések a filmben? Ilyen például az a sajtóban is hangoztatott tény, hogy a film

az úttörőmozgalom indulásának 15. évfordulójára készült. Nyilván így lehetett eladni az ötletet, és hangoztatni, hogy szükség van ifjúsági filmre. Érdekes, hogy a *Négyen az árban* a sajtóban és a propagandaanyagban emlegetett évforduló ellenére nem úttörőfilm. Nem jelenik meg a történetben közvetlenül az úttörőélet vagy annak értékrendje, vagy csak nagyon másodlagosan, érintőlegesen. Az egyik főszereplő gyerek, Laci (Nagy Géza) elképzeli az úttörő fűvészenekarának búcsúztatását, miután az árvízben, Kati (Makkai Erzsébet) megmentése közben hősi halált hal. A szerelem tehát a fő indíték, mert Laci ténylegesen elindul Kati megmentésére az ártéri házhoz, elkötve az apja által használt teherautót. A másik fő indíték a kalandvág, amely inkább a másik két fiút jellemzi, akik vele tartanak. Péter (Markos György) a vakmerőbb kettejük közül, aki vállal veszélyesebb szituációkat is. Nem igazán tart a veszélytől Laci kisöccse, Karcsi (Bognár Károly) sem, aki alsó tagozatos létére bizonyítani akarja, hogy már nagyfiú. A négyesfogatban a legkevésbé kidolgozott karakter a lányé, Katié.

A történet nem úttörőkaland – a négy gyerek egy úttörőtábor kalyibájához menekül az árvíz elől

Az úttörő-szimbolika nem túl hangsúlyosan, de megjelenik a cselekmény fő szálában is. A négy gyerek ugyanis a teherautóval az ártéren ragad, és egy magasabb helyre menekülnek, ahol egy úttörőtábor található. Amíg el nem éri őket az ár, a tábor kalyibájában húzzák meg magukat. Nem hivatkoznak úttörővirtusra, -értékrendre. Az utalások inkább külsődlegesek. A stáb tagjai azt emlegetik az interjúkban, beszámolóikban, hogy a négy főszereplőt mintegy húszezer gyerek és úttörő közül választották ki. Ezt nyilatkozta a rendező is a Film, színház, muzsika 1960. december 2-i számában. Nehezen hihető, hogy

ennyi gyerek színészi alkalmasságát lett volna idejük megvizsgálni. A négy kiválasztott gyerekszereplő egyike az akkor 14 éves Markos György, később humorista és parodista, aki az ugyancsak híres humorista és színész, Alfonzó fia. Őt aligha egy húszezres tömegből választották ki. A gyerekszínészek egyébként tehetségesek voltak, jól megoldották a feladataikat. Inkább a szerepük kevésbé kidolgozott, erre a korabeli kritikák is okkal utalnak. A nagy számok, létszámok, méretek hangoztatása inkább reklámértékű, hogy a produkciót mint egy nagy közös szocialista „vállalkozást”, illetve összefogást el tudják fogadtatni a költségvetést biztosító állami szervekkel és a közönséggel.

Korjellemező érdekesség, hogy a filmhez gyártottak propagandaanyagot, tehát ellenőrizni kívánták a film útját egészen a bemutatásig és a visszajelzéséig. Minden filmhez írott anyagot állítottak össze a terjesztőknek a teendőkről. Ezekhez csatolták a reklámanyagokat, szöveges ismertetőket, jelmondatokat, hosszabb-rövidebb tartalmi ismertetőket. Egy ilyen négyoldalas propagandaanyagból kiderül például az archív kópiák és kellékanyagok nyilvántartásán kívül, hogy a produkció A-kategóriás (nagy költségvetésű), korhatár nélküli, keskeny és széles változatban is forgalmazott fekete-fehér film. Innen tudjuk, hogy egy-két és fél íves plakátokat is nyomtattak hozzá, illetve villamosplakátokat, szöveges plakátokat, silabuszokat, sajtófotókat, standfotókat, matricákat és kliséket. A forgalmazónak, a MOKÉP-nek előírás szerint filmismertetőket, matricákat és cikkeket kellett készítenie.

A terjesztés és a visszhang ellenőrzésének érzékeltetése céljából idézek a propagandaanyag szöveges tartalmából: előírásaiból és jelmondataiból. „Be-

A hidroncson játszózóda jeleneteket stúdióban vették fel épített díszlettel

A bevetésre készülő repülő

mondószöveg: Gyerekek kalandos menekülése a jeges árból. Erről szól az érdekes izgalmas NÉGYEN AZ ÁRBAN című magyar film.” Érdekes, hogy az úttörő-évfordulót nem emlegették a jelmondatban és a bemondószövegben sem, míg a sajtóban (még) igen. Ez is egyfajta kettős hozzáállást sugall az alkotók, gyártók, forgalmazók részéről. A film propagandájához csupán „javaslat”-ot fűztek, amely szerint a terjesztők a népszerűsítésben vegyék igénybe az Úttörő- és KISZ- szervezetek segítségét. A segítség csak szervezési feladatokat jelentett, a 15 éves évfordulót például itt sem említik: „A kalandos történetek minden korosztályú fiatalnak szórakozást nyújtanak. A NÉGYEN AZ ÁRBAN című film elsősorban az ifjúságnak készült, ezért ajánlatos a filmhez ifjúsági előadásokat szervezni, amelyekhez kérjék a helyi Úttörő- és KISZ-szervezetek támogatását. A rajzos anyagon a négy főszereplő gyermeket, az őzike és megmentőiket szerepeltették.”

Most pedig tekintsük át röviden a film cselekményét: mennyire igazolja az 1956-os árvízhez, de még inkább a népfelkeléshez való kapcsolódást, az áthalást? Az egyik főszereplő, Laci felhívja telefonon Katit, akibe a jelek szerint szerelmes. A telefonhívást a központ megszakítja az árvízi készültségre hivatkozva. Kati az ártéren, a tanyájukon van, és Laci meg akarja őt menteni. Azt nem tudja, hogy a lány biztonságáról a nagyapja gondoskodik. Laci rá akarja venni az apját, aki teherautósofőr, hogy menjenek a tanya irányába, de az elhárítja. Az apa megmagyarázza neki, hogy első a kötelesség, nem lehet most privát utakat tenni. A terület egyébként is le van zárva, tegnap ott ragadt egy Csepel-teherautó a keselyűsi úton. Az apa megnyugtatja Lacit, hogy a Kati nevű „felszerelést” kihozzák nélküle is. Laci később elmondja

A repülőgépekről indított lövedékekkel állítják meg a jég torlódását

Péter barátjának, hogy elcsente a slusszkulcsot, és kéri, hogy tartson vele a mentőakcióban, amelynek során kihozhatják a veszélyeztetett területéről Katit és a megrekedt teherautót is. Péter csatlakozik a barátjához, és melléjük csapódik lerázhatatlanul Laci kisöccse, Karcsi is.

A természeti csapást tehát többé-kevésbé uralják a hatóságok. A lány és egy teherautó van „bajban”. A teherautó ugyan ottrekedt az úton, de nem pótolhatatlan. Lacit és a fiúkat a szerelem és a kalandvágy hajtja. A konfliktus nem igazán kiélezett, mert Katit a nagyapja kimentené, csak Laci nem tud róla. A hiba a telefonközpontban, a mentést szervező hivatalosságokban van, akik szétkapcsolják a beszélgetést. Laci és barátai tehát tényleges bátorságról tesznek tanúbizonyságot. Ehhez persze több szabályt meg kell szegniük. Engedély nélkül mennek a lezárt, veszélyeztetett területre, elkötnék egy teherautót, és még csak nem is szólnak az iskolában, ahonnan távoztak, és ahová társaikkal együtt kivezényelték őket, hogy maguk is segítsenek az iskolába irányítandó árvízkárosultaknak. Itt tehát arról van szó, hogy a gyerekek nem konvencionális, nem szabályos megoldást választanak. Tulajdonképpen fellázadnak a szülők ellen, akik betartották volna a szabályokat, előírásokat, mint Laci apja. Tehát a fiatalok részéről mindez forradalmiság. Az apák és a mentést végzők jelképezik a nem teljesen jól működő rendszert, a gyerekek pedig a lázadó, de eredményes formabontást.

Azonban kissé sántít a történet. Akkor lenne valóban indokolt a gyerekek lázadása, ha olyan problémát oldanának meg, amit a felnőttek, a rendszer nem képes. Ha például az árterületi tanyán rekedt Katiról a felnőttek elfeledkeztek volna, ha nem tudták, netán

nem akarták volna őt kimenteni, akkor lett volna igazán 1956-os történet a gyerekek lázadása és mentőakciója. Kiderül azonban: ha a hatóságok és a felnőttek hibáznak is néhányszor, ha vannak számukra ideig-óráig megoldhatatlan akadályok, mégis képesek kezelni a helyzetet, amelyen végül is ők lesznek úrrá. A gyerekek a teherautót nem tudják kivinni az árból, Katit sem, és maguk is ottrekednek a vízzel és jéggel körülvett buckákon, tutajon, hidroncson. A lázadó gyerekeket a szülők és a hatóságok mentik meg. Így nem is válnak hőssé, kimenekítésük főképpen a rendszer érdeme.

Mégsem ilyen egyszerű a történet befejezése. Hogy min múlik még a gyerekek megmenekülése, arra a cselekmény szövése nagyon csattanós választ ad. Az árvíz hatalmas jégzajlással is jár, és a jégtömeg feltorlódását a vízügyi irányítóknak meg kell akadályozniuk. Mint ismeretes, az 1838-as pesti árvíz is a jégtáblák torlódása miatt volt olyan pusztító erejű, és akkor a torlódás mentésére nem volt gyors, hatékony eszköz. Nem úgy 1956-ban, amikor a jégtáblákat repülőgépekről működésbe hozott aknavetőkkel bombázták. A jégtáblák torlódása miatti árveszély nagy kiterjedésű lakott területet veszélyeztetett. Az ártér bizonyos részein tehát bombázni kellett, viszont ott voltak a gyerekek. A gyorsan beköszöntő szürkület, sötétség, majd köd rontotta a látási viszonyokat, ezért nem kezdhették el a jégmentesítést. Ráadásul a gyerekek keresésére indult Kati nagyapja, Kati és Karcsi apja és tanáruk is.

Ekkor viszont egy különös fordulat következik: a hatóságok másnap reggel kiadják a pilótáknak a tűzparancsot annak ellenére, hogy tudják, a jeges és főleg ködös területen ott van a négy gyermek és a keresésükre indult három felnőtt. Csupán négy vagy hét ember élete kerül feltételeken veszélybe – sok ezer ember életével, vagyoni biztonságával szemben. A hatóságok tehát vállalják azt a kockázatot, hogy a gyerekek közelében robbantják a jeget repülőkről indított aknavetőkkel. A bombázás elkezdődik, és nem veszélytelen a gyerekek helyzete. Egy hidroncson rekedtek, ahol nagy mennyiségben zúdul rájuk a robbantott jeges törmelék. Végül természetesen megmenekülnek. Amint a jégtorlódást elhárították, felveszik őket a csónakba, és mindenki boldog lehet, hiszen nem halt meg senki, és a további károkat is megelőzték a hatóságok a pilóták segítségével.

Csakhogyan vajon boldog lehet-e a néző? Akár 1961-ben, akár ötvenhárom évvel később, 2014-ben? Végső

A gyerekek nem válnak hőskökké, hanem örvendhetnek, hogy túléltek a körülöttük lévő jégtorlasz bombázását

son a rend, a régi rend győzött, és a történet azt igazolta, hogy a hatalom ura a helyzetnek, illetve jogos védelmezője az embereknek, beleértve a segítő szándékból vagy kalandvágyból lázadó fiatalokat is. Az a nem titkolt feltételezésem, hogy az ellenzéki gondolkodású, egyébként kiváló szakembernek és művészeknek számító forgatókönyvíró és rendező kissé eltaktikázta a film dramaturgiáját és összességében a jelentését. Mindenkinek meg akartak felelni, és ez csak nagyon ritkán lehetséges. Igaz, nem kötöttek vállalhatatlan kompromisszumot a film elkészítéséért, és az így ábrázolt természeti események, emberi konfliktusok nem cél és értelem nélküliek. A néző kiváló ifjúsági mozit lát, megrendítően hihető látványossággal elkészített katasztrófafilm. A végén mégis az a tanulság, hogy a hatalom kicsit odapörkölt a nem szabályos megoldásokat választó ifjúságnak, és megleckéztette őket. Vajon a film 1956-ról szól az akkori regnáló hatalom szemével? Bele lehet lőni a lakosság érdekében a tömegbe? Úgy tetszik, hogy e történet szerint igen, mert akik arra érdemesek: a vétlen polgárok megmenekülnek. De ugyancsak megmenekülnek a kisebb szinten lázadók, a fiatalok, akiknek az ijedségen túl nem esett bajuk. Íme, így megtanul-

ták, hogy viselkedjenek szabály- és törvénytisztelő módon, a hatalom pedig majd megmenti őket, ha szükséges.

Akárhogy nézzük, erről szól a film. Azonban aligha akarhatta ezt állítani *A Tenkes kapitánya* (1963) írója, *A megfelelő ember* (1959), a *Hogy állunk, fiatal ember?* (1963) és sok más remek film rendezője. Ugyanakkor nem akarom bírálni a *Négyen az árbant* (1961) és az alkotóit. Ez a film minden erényével és szándékos vagy nem szándékos hibájával együtt remek dokumentumjellegű forrás az 1956. márciusi árvízről, az 1956. októberi–novemberi népfelkelésről és forradalomról, illetve az 1961-es, megtorlási időszak civil, közéleti, kulturális világának viszonyairól. Leginkább pedig arról tanúskodik, hogy nem könnyű valamit elmesélni úgy, hogy az a hatalomnak is megfeleljen, de annak kritikája is benne legyen. Ha a főcenzor okos volt, tudta, mit engedélyez: az ifjúság rendre utasítását, mondhatni megfélemlítését. Mindezek ellenére egy mai nézőben nem ébreszthet kétséget ez a film. A forradalom megtörtént, a forradalmat leverték, de feltelezem, azóta se gondolja komolyan senki, hogy a lakosság érdekében indokolt belélni a tömegbe, mert az érdemesek és ártatlanok úgyis megmenekülnek.